

Franz Schubert, *Ellens Gesang III (Ave Maria)* ca *readymade*

Elena-Maria Șorban

REZUMAT – Studiul urmărește proveniența celebrului lied de Franz Schubert, *Ave Maria! Jungfrau mild*, pornind de la sursa de inspirație a poemului lui Sir Walter Scott, continuând cu compoziția propriu-zisă de Schubert, pe traducerea în limba germană realizată de Adam Storck, cu adaptarea post-mortem a textului german în cel consacrat în limba latină, realizată de fratele compozitorului, Ferdinand Schubert, pentru uzul bisericesc. Analiza muzicală a piesei pornește de la contextul istoric și surprinde în muzica lui Schubert sursele poetice menționate. Sunt urmărite aspecte ce țin de estetica tonalităților, după teoretizările lui Christian Friedrich Daniel Schubart, iar analiza formală prezintă echilibrul formei muzicale, ce se orientează în funcție de structura clasică a versurilor. Apoi, este prezentată influența acestor texte literare în epocă. În cuprinsul studiului, versiunea germană a liedului lui Schubert este tradusă în limba română, în versuri, de către autoare, propunând nu doar păstrarea sensului, ci și armonizarea cuvintelor cu structura muzicală. Studiul mai expune receptarea liedului în contemporaneitate, urmărind mari cântăreți sau interpreți care i-au consacrat popularitatea, dar și versiuni folosite în filmele animate, prelucrări în manieră *punkademics*, *cover-uri* sau abordări de tip *crossover*, atingând și spațiul muzical românesc (prin interpretări ale cântărețelor sau prin creații de compozitori români). Concluzia autoarei este aceea că întregul proces al devenirii istorice a piesei este configurat pe faze corespunzătoare esteticii *readymade*.

Cuvinte-cheie: receptarea lui Franz Schubert, *Ellens Gesang III (Ave Maria)*, *punkademics*, *readymade*.

1. Introducere. Despre scriitor și textul original

Când ascultăm celebra piesă *Ave Maria* de Schubert, ar trebui să ne dăm seama că ceva nu se potrivește, după lipsa de concordanță dintre accentele de text și cele ale melodiei...

E. M. Șorban
Academia Națională de Muzică „Gheorghe Dima”
Cluj-Napoca, România
email: emsorban@yahoo.fr

Da, pentru că muzicianul vienez și-a compus piesa pe alt text. Noi ne vom ocupa acum de poemul original și autorul său.

Sir Walter Scott (1771-1832) – fondatorul genului literar de roman istoric – a fost jurist și anticar. Și-a început activitatea literară în calitate de traducător (inclusiv, din Goethe) și culegător de folclor literar scoțian. Și-a publicat anonim unele dintre lucrările originale ample¹. În urma consecințelor crizei bancare britanice din 1825 și în pofida faimei sale, scriitorul – foarte prolific în ultimii săi ani – a murit în sărăcie.

Poemul său epic *The Lady of the Lake* (*Doamna lacului*; 1810) a fost una dintre creațiile literare cele mai apreciate de publicul și de artiștii romantici. Gioachino Rossini a perpetuat subiectul în opera *La donna del lago* (1819, cu popularitate și pe scenele germane), iar Franz Schubert, în *Cântecele* op. 52 (1825)².

Poemul relatează lupta dintre două tabere scoțiene, din prima jumătate a secolului al XVI-lea; intriga secundară constă în rivalitatea (politică și amoroasă) a trei cavaleri, pentru a câștiga iubirea nobilei Ellen Douglas, cea care este „Doamna lacului”. Înainte de bătălia decisivă dintre clanuri, Ellen își cântă rugăciunea, acompaniindu-se la harpă.

Traducătorul în germană, Adam Storck (1780-1822), profesor și istoric, a publicat, în calitate de redactor al revistei de cultură *Hermann*, foiletoane din creația lui Walter Scott. Versiunea sa la această poezie are modificări și de conținut, și de versificație față de originalul englez.

Pe versurile primei strofe, tot în versiunea germană a lui Adam Storck, a compus un lied (înainte de Schubert) și Felix Mendelssohn Bartholdy (1820; MWV K2)³.

Nu am găsit o versiune a poemului *Ellens Gesang III* de Adam Storck în limba română, astfel încât am realizat o traducere literară proprie, în care m-am străduit să păstrez morfologia versificată a versiunii germane.

2. Despre compozitor și lucrarea sa

Numele lui Franz Schubert (1797-1828) este legat, în primul rând, de lied, gen muzical în care a compus peste șase sute de piese. Ele erau cântate în reuniuni private libere, în saloane particulare din Viena sau din împrejurimi – reuniuni numite, încă din timpul vieții sale, „schubertiade”, la care participau iubitori de artă și artiști: scriitori, muzicieni, artiști plastici.

¹ Deutsch, „The Walter Scott Songs”, 330.

² Alte opere inspirate din creația lui Sir Walter Scott au fost compuse de François-Adrien Boieldieu, François-Esprit Auber, Heinrich Marschner, Otto Nicolai, Georges Bizet. Cea mai celebră a rămas *Lucia de Lammermoor* (1835) de Gaetano Donizetti.

³ Discursul muzical al lui Mendelssohn imită, aici, stilul baroc italian; forma evolutivă dezvoltă prima strofă de text în trei segmente muzicale.

În 1825, Schubert a selectat șapte cântece din poemul *Doamna lacului* de Walter Scott, în traducerea germană liberă, de Adam Storck⁴. Piesele nu sunt ale unui singur personaj și interpret, ci pentru diferite tipuri de voce solo, feminină ori masculină, iar două sunt lieduri pentru ansambluri vocale:

1. *Ellens Gesang I* [*Cântecul întâi al lui Ellen*], soprană și pian, D 837;
2. *Ellens Gesang II* [*Cântecul al doilea al lui Ellen*], soprană și pian, D 838;
3. *Bootgesang* [*Cântec de barcă*], pentru doi tenori, doi bași și pian, D 835;
4. *Coronach* (*Totengesang der Frauen und Mädchen*), [*Coronach*⁵ (*Cântec funerar al femeilor și fetelor*)], pentru cor de femei și pian, D 836;
5. *Normans Gesang* [*Cântecul lui Norman*], pentru bariton și pian, D 846;
6. *Ellens Gesang III* [*Cântecul al treilea al lui Ellen*], pentru soprană și pian, D 839;
7. *Lied des gefangenen Jägers* [*Cântecul vânătorului prins*], pentru bariton și pian, D 843.

În cea mai mare parte, piesele au fost compuse pe când autorul se afla în vacanță, împreună cu o prietenă cântăreață, la Steyregg (lângă Linz), fiind dedicate gazdei, contesa Sophie Weissenwolf. El era deja grav bolnav de sifilis, conștient de pericolul pe care îl reprezenta starea sa. În corespondența către părinți, Schubert relatează că „oamenii sunt uimiți de sentimentul religios pe care am reușit să îl imprim imului către Sfânta Maria, datorită căruia fiecare inimă este mișcată și îndreptată spre devoțiune. Cred că acesta se datorează sentimentului meu devoțional, nicicând forțat. Niciodată nu compun asemenea imnuri și rugă decât dacă sunt copleșit în mod inconștient și astfel, de obicei, devoțiunea este adevărată și reală”⁶.

Schubert a publicat ciclul *Sieben Gesänge aus Walter Scotts „Fräulein am See”* [*Șapte cântece din „Doamna lacului” de Walter Scott*] la Viena, un an mai târziu, ca Opus 52, cu text bilingv (german și englez⁷), sperând să se facă cunoscut și în Anglia. O altă ediție a apărut la Londra, în 1828; apoi, în 1832, tot acolo, a fost publicat liedul *Erkönig* [*Regele ielelor*] de Schubert, pe versuri de Goethe, cu versiunea engleză a lui Walter Scott – astfel că este posibil ca scriitorul să fi aflat de tânărul vienez care tocmai murise și de muzica lui, pe versurile sale⁸.

⁴ La W. Scott, aceste cântece sunt plasate în zile consecutive ale acțiunii; muzical, ele sunt descrise în Deutsch, „The Walter Scott Songs”, 333-335.

⁵ Lamentație funerară improvizatorică din tradiția scoțiană-galeză.

⁶ Din 25 iulie 1825; Deutsch, „The Walter Scott Songs”, 331; Reed, *The Schubert Song Companion*, 217. Traducere din versiunea engleză (cu repetările din aceasta).

⁷ Ceea ce cauzează dificultăți prozodice, date fiind deosebiriile dintre cele două versiuni; Schubert declarase într-un interviu, că intenționa să compună piese bilingve, pe texte traduse din engleză, spaniolă, franceză și italiană, pentru a extinde repertoriul pentru diletanți (cf. Deutsch, „The Walter Scott Songs”, 332).

⁸ Deutsch, „The Walter Scott Songs”, 331; 335.

În aceeași perioadă, Schubert s-a lăsat inspirat și de alte poeme de Walter Scott, traduse în germană, de diferiți autori: *Lied der Anne Lyle* (op. 85 nr. 1, 1825?, D 830; „Cântecul Annei Lyle”, din romanul *Montrose*), *Gesang der Norna* (op. 85 nr. 2, 1825, D 831; „Cântecul Nornei”, din romanul *Piratul*) și *Romanze des Richard Löwenherz* (op. 86, 1826, D 907; „Romașta lui Richard Inimă-de-Leu”, din *Ivanhoe*)⁹.

Cele *Șapte cântece* op. 52 nu sunt cântate mai deloc. Schubert însuși nu a avut nicio ocazie de a le auzi succesiv, ca întreg¹⁰. În schimb, *Cântecul al treilea al lui Ellen* a devenit cea mai celebră piesă a sa. Mai ales după ce rugăciunea latină *Ave Maria*¹¹ a fost pusă pe melodia sa – cu scopul de a o face propice uzului bisericesc – de fratele compozitorului, Ferdinand Schubert, la Viena, în ajunul Crăciunului din anul 1842, într-o prelucrare pentru tenor solo, cor și orchestră¹².

Popularitatea deosebită a piesei a crescut odată cu adaptările ei, printre primele fiind cele pentru pian, inclusiv de Franz Liszt (1837-1838)¹³.

3. Note analitice și subiective

Ați remarcat ritmul legănat al acompaniamentului pianistic? Ar putea fi o ilustrare a textului: „dormim [...] în somn adânc, de tin’ vegheat”. Sau este sugestia harpei, cu care se acompaniază eroina lui Walter Scott?...¹⁴ Dar și o manifestare a stilului personal al lui Schubert, îmbinând formule constante ritmice la pian cu suplețea melodicii vocale¹⁵.

Stabilitatea piesei este dată nu numai de ritmica pianului, ci și de tonalitate. Abaterile de la Si bemol major sunt minime – doar câteva alunecări scurte în tonalități minore apropiate, ca niște norișori care nu fac decât să sporească frumusețea luminii solare.

⁹ Deutsch, „The Walter Scott Songs”, 332.

¹⁰ Deutsch, „The Walter Scott Songs”, 330.

¹¹ Constând din trei segmente de text: salutul Bunevestiri (*Ave Maria...* – Luca 1, 28), salutul Elisabetei (*Benedictus fructus ventris tui* – Luca 1, 42) și un adaos medieval târziu (*Sancta... ora... mortis nostrae. Amen*).

¹² Manuscrisul cu adaptarea făcută de Ferdinand Schubert se găsește în arhiva bisericii St Peter din Viena (Deutsch, „The Walter Scott Songs”, 334).

¹³ Piesa precedentă, „Cântecul al doilea al lui Ellen”, având caracter de vânătoare, l-a inspirat ulterior și pe Johannes Brahms, pentru aranjamente muzicale vocal-instrumentale (1862 și 1873); al doilea: pentru solo de sopran, cor feminin la trei voci, patru corni și două fagoturi (cf. Deutsch, „The Walter Scott Songs”, 333).

¹⁴ Fischer-Dieskau, *A Schubert-dalok nyomában*, 256.

¹⁵ Un aspect tipic liedurilor schubertiene. În plus, aici, arpeggiile pianului sunt asemănătoare cu cele dintr-un lied mai timpuriu, *Die Nonne* [Călugărița] (1815; D 212, măs. 33-40) – Reed, *The Schubert Song Companion*, 217.

În plus, să ne amintim că, potrivit esteticii clasice, Si bemol major semnifică „dorința unei lumi mai bune”, cum scria, la 1784, Schubart¹⁶.

Forma este, și ea, stabilă. Nu numai prin repetarea melodică a celor trei strofe, ci și prin enunțarea sextuplă a refrenului care le încadrează. Totuși, piesa nu este monotună – întrucât frazele din interiorul strofei se leagă evolutiv, flexibil, expresiv¹⁷.

4. Ecouri contemporane

Cel mai frecvent, piesa lui Schubert este cântată cu textul rugăciunii latine *Ave Maria* (cu aceea aplicare prozodică nefirească a accentelor, despre care am scris mai sus), alteori, pur instrumental. Ea este intonată de mari cântăreți din toate generațiile – de Maria Callas, Luciano Pavarotti sau Placido Domingo și de cei foarte tineri. Dintre violoniștii celebri, menționez interpretarea sobră a lui Yehudi Menuhin, cea largă a lui Maxim Vengherov, cea imaterială a lui David Garrett.

Piesa lui Schubert, în aranjamentul muzical al dirijorului Leopold Stokowski, încheie lungmetrajul de animație *Fantasia* (1940) de Walt Disney. După secvențele demonice cu aluzii la „Apocalipsa” din Biblie și risipirea fantasmelor (imagini asociate poemului simfonic *O noapte pe muntele pleșuv* de Musorgski), clopotele vestesc lumina, *Ave Maria* devenind o continuare firească. Melodiei de Schubert îi sunt asociate versuri noi, în engleză¹⁸. Timbrurile folosite sunt corul mixt, orchestra de coarde, harpa și soprana solo, iar negurile sunt risipite de răsăritul Soarelui. Fragmentul, cu un ton idilic pronunțat, a fost reluat într-un nou aranjament, în albumul video *Very Merry Christmas Songs* (1988), din seria *Disney Sing-Along Songs*.

Cântăreața punk Nina Hagen (n. 1955) promovează versiuni proprii ale originalului lui Schubert. Piesa ei a fost lansată în concert, iar apoi, la mai mult de zece ani, inclusă în albumul *Live in Krefeld* (2001; al doilea CD al albumului). Textul (autor neindicat) este nou: are două strofe cu versuri de evocare a problemelor umane (foamete, necredință, frică de moarte) și de chemare la fraternitate (aluzii la *Oda bucuriei* de Schiller) și o strofă

¹⁶ Franz Schubert a cunoscut, foarte probabil, și scrierile teoretice ale lui Christian Friedrich Daniel Schubart, din creația căruia a pus pe muzică patru poezii, între care *Die Forelle [Păstrăvul]* (1816-17; op. 32/D 550).

¹⁷

Versuri	---	1	(2+3)	4	(5+6)	(7+8)	9	---
Muzică	[intr.	(rf + a)	b	c	// d	e	rf.	epilog] = strofa A x3.
	Si b		~	Fa		Si b	~	Si b
	4 x 2 = 8 măsuri			// (4 x 2) - 1 = 7 măsuri				

Există, așadar, un „contrapunct” între morfologia versurilor și cea melodică, organizată pe unități de câte două măsuri (ultima, contrasă).

¹⁸ De scriitoarea americană Rachel Field (1884-1942); versurile ei sunt reproduse integral în secțiunea de articol [en.wikipedia.org/wiki/Ave_Maria_\(Schubert\)#Used_in_Fantasia_\(1940\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Ave_Maria_(Schubert)#Used_in_Fantasia_(1940)), accesată la 7.10.2019.

vocalizată (cu sintetizator, în registru cvasi-uman înalt). Deși în varianta descrisă aici¹⁹ sunt multe modificări – instrumentație, tempo mai alert, ritm cu sugestii de dans, voce de piept a solistei –, piesa păstrează caracterul original. Coda instrumentală preia refrenul „Maria, Maria, Maria” al musicalului *West Side Story* de Leonard Bernstein. Iată un exemplu tipic al fuziunii dintre punk și muzica academică, *punkademics*²⁰.

Ave Maria de Beyoncé (n. 1981) de pe albumul *I Am...* (2008) este o parafrază la melodia lui Schubert, cu un colectiv de autori ai versurilor și muzicii (preluând doar câteva elemente de acompaniament și refrenul originalului), care, la rândul ei, a generat versiuni *cover*²¹.

Din diversitatea de prelucrări muzicale *crossover*, cu diferite texte, menționez pe cele cântate de Céline Dion, Andrea Bocelli (care are inteligența de a rearanja rugăciunea latină pe melodie în așa fel, încât accentele textului să se potrivească cu muzica), Michael Bolton, Vitas.

Interprete române din diferite generații și stiluri au integrat capodopera în repertoriul lor, cu textul latin; dintre ele: sopranele academice Emilia Petrescu, Angela Gheorghiu, Felicia Filip, Bianca Manoleanu sau cântăreața pop Paula Seling.

Dintre autorii români, am aflat de aranjamente făcute de compozitorii Dumitru Capoianu (1929-2012)²², respectiv, Olguța Lupu (n. 1969). Ultima versiune menționată este cu acompaniamentul luminos al vocalizării corului de copii²³.

Uneori, tema muzicală devine sămânța unei piese noi (*Ave Maria*, 1990) – piesă pop semnată de Cornel Fugaru (1940-2011; pe versuri de Mirela Fugaru) și lansată de Gabriel Cotabiță. În această chemare la credință de după deceniile de ateism comunist, prima frază a lui Schubert este montată ca moto și refren, fără ca Schubert să mai fie undeva amintit, altfel decât prin celebra sa deschidere a melodiei.

Doar că problema multitudinii de versiuni interpretative și prelucrări ale cântecului de Schubert a ajuns, în mod regretabil, pe teritoriul riscant și nociv al kitsch-ului²⁴. Rezolvarea ar putea veni prin întoarcerea la originalul (!) lui Schubert.

¹⁹ Sony ATV Publishing, la adresa: youtube.com/watch?v=v-0s4I2OnAo. Numeroase alte variante live sunt accesibile pe *YouTube*.

²⁰ Termen introdus de Furness, *Punkademics. The Basement Show in the Ivory Tower*. Mulțumiri colegiale compozitoarei Irinel Anghel (București) pentru semnalare.

²¹ [en.wikipedia.org/wiki/Ave_Maria_\(Beyonc%C3%A9_song\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Ave_Maria_(Beyonc%C3%A9_song)).

²² Popa, „Statuie pentru compozitorul Dumitru Capoianu...”; nu am reușit să aflu unde există partitură și/sau înregistrare.

²³ YouTube, corul „Symbol” al Patriarhiei Române, dirijor Jean Lupu, solistă Ana Cebotari (https://www.youtube.com/watch?v=A2BQ_r3xG7o).

²⁴ Gibbs 1997, 10.

În concluzie, piesa este – de la începuturile sale până în zilele noastre – un material de pornire care atestă practica *readymade*²⁵, din romantism și până la cultura pop.

5. Concluzii

Sunteți de acord cu afirmația că toate procesele de preluare/prelucrare menționate mai sus ilustrează practica *readymade*?

Afirmația este valabilă pornind de la textul literar, de la Walter Scott la Adam Storck, apoi la toate traducerile ulterioare ale liedului lui Schubert, dar mai ales prin etapa textului *Ave Maria* adăugat de Ferdinand Schubert. Acesta pare să fi fost elementul-cheie care a propulsat piesa, dată fiind popularitatea sa – în toate epocile. Se cuvine subliniat faptul că popularitatea este esențială în a asigura propulsia de tip *readymade*.

Exemplul de față este, credem, edificator – până la ramificațiile sale din zilele noastre.

²⁵ Această practică se regăsește, de fapt, în toate muzicile tradiționale și în stilurile muzicii culte europene; ea beneficiază de o cercetare monografică aplicativă pe muzica instrumentală contemporană, a compozitorului Vlad Hirilav-Maistorovici (*Readymade și tehnici componistice contemporane*).

Ave Maria! Maiden mild!
de Walter Scott

Ave Maria! Maiden mild!
Listen to a maiden's entreaty
from this wild unyielding rock
my prayer shall be wafted to you.
We shall sleep safely until morning,
however cruel men may be.
O Maiden, behold a maiden's cares,
O Mother, hear a suppliant child!
Ave Maria!

Ave Maria! Undeiled!
When we sink down upon this rock
to sleep, and your protection hovers over us,
the hard rock shall seem soft to us.
You smile, and the fragrance of roses
Wafis through this musty cavern.
O Mother, hear a suppliant child,
O Maiden, a maiden cries to you!
Ave Maria!

Ave Maria! Purest Maiden!
Demons of the earth and air,
banished by the grave of your gaze,
cannot dwell with us here.
Let us silently bow to our fate,
since your holy comfort touches us
incline in grace to a maiden,
to a child that prays for its father.
Ave Maria!

Ave Maria! Jungfrau mild
Traducere de Adam Storck

Ave Maria! Jungfrau mild,
Erhöre einer Jungfrau Flehen,
Aus diesem Felsen starr und wild
Soll mein Gebet zu dir hinwehen.
Wir schlafen sicher bis zum Morgen,
Ob Menschen noch so grausam sind.
O Jungfrau, sieh der Jungfrau Sorgen,
O Mutter, hör ein bittend Kind!
Ave Maria!

Ave Maria! Unbefleckt!
Wenn wir auf diesen Fels hinsinken
Zum Schlaf, und uns dein Schutz bedeckt
Wird weich der harte Fels uns dünken.
Du lächelst, Rosendüfte wehen
In dieser dumpfen Felsenkluft,
O Mutter, höre Kindes Flehen,
O Jungfrau, eine Jungfrau ruft!
Ave Maria!

Ave Maria! Reine Magd!
Der Erde und der Luft Dämonen,
Von deines Auges Huld verjagt,
Sie können hier nicht bei uns wohnen.
Will woll'n uns still dem Schicksal beugen,
Da uns dein heil'ger Trost anweht;
Der Jungfrau wolle hold dich neigen,
Dem Kind, das für den Vater fleht.
Ave Maria!

Ave, Maria! suflet blând
Traducere de Elena-Maria Șorban*
Sehr langsam [Foarte rar]
[Tonalitatea originală a piesei: Si bemol major]

Ave, Maria! Suflet blând,
Ascultă plânsul feciorelnic
Din ceste vârfuri tari de stânci,
Ajungă-mi ruga pân' la tine.
Dormim noi siguri, până-n ziuă,
Chiar oamenii de sunt prea cruzi.
Fecioară, vezi-mi grija pură,
O, mamă,-ascultă al tău prunc!
Ave, Maria!

Ave, Maria! Ne-ntinată!
De noi cădem din astă stâncă
În somn adânc, de tin' vegheat,
Moale ne pare acest pat.
Surăzi: a rozelor mireasmă
Plutește lin peste abis,
O, Mamă,-ascultă jalea noastră,
*Fecioară, pură, eu te chem!**
Ave, Maria!

Ave, Maria! Pură Servă!
Tereștri ori din aer, demoni,
Goniți de haru-ți din priviri
Nu pot la noi sălaş să afle.
Noi ne-nclinăm în fața soartei,
Păziți prin sprijinu-ți cel sfânt;
Fecioarei dă-i încredințare,
Copilei, Tatăl implorând.
Ave, Maria!

* Din versiunea germană a lui Adam Storck, folosită de Schubert.

** O paralelă similară cu cea din strofa precedentă (v. nota explicativă anterioară) – astfel încât epitetul „pură” este o autoreferire a eului liric.

Bibliografie

- Deutsch, Otto Erich. „The Walter Scott Songs”. *Music & Letters* 9, nr. 4 (octombrie 1928): 330-335.
- Fischer-Dieskau, Dietrich. *A Schubert-dalok nyomában*. Tradus de T. Dezső. Budapest: Gondolat, 1975.
- Furness, Zack, ed. *Punkademics. The Basement Show in the Ivory Tower*. Brooklyn – New York: Minor Compositions, 2012. minorcompositions.info/wp-content/uploads/2012/05/punkademics-web.pdf.
- Gibbs, Christopher, H., ed. *The Cambridge Companion to Schubert*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Hîrlav-Maistorovici, Vlad. *Readymade și tehnici componistice contemporane*. București: Editura Universității Naționale de Muzică, 2021.
- Popa, Loreta. „Statuie pentru compozitorul Dumitru Capoianu la 85 de ani de la nașterea sa”. *Evenimentul zilei*, 12 noiembrie 2014 (evz.ro/statuie-pentru-compozitorul-dumitru-capoianu-la-85-de-ani-de-la-nasterea-sa.html, accesat la 11 iunie 2020).
- Reed, John. *The Schubert Song Companion*. Manchester: Manchester University Press, 1997.
- Schubart, Christian Friedrich Daniel. *Ideen zu einer Ästhetik der Tonkunst*. Viena, 1806.
- YouTube. *Ave Maria – solo Ana Cebotari – Corul Symbol* [Corul „Symbol” al Patriarhiei Române, dirijor Jean Lupu, solistă Ana Cebotari]. https://www.youtube.com/watch?v=A2BQ_r3xG7o, adăugat la 17 mai 2014, accesat la 11 iunie 2020.
- YouTube. *Nina Hagen – Ave Maria*. [youtube.com/watch?v=v-0s4I2OnAo](https://www.youtube.com/watch?v=v-0s4I2OnAo), adăugat la 4 decembrie 2014, accesat la 12 iunie 2024.
- Wikipedia. *Ave Maria (Beyoncé song)*. [https://en.wikipedia.org/wiki/Ave_Maria_\(Beyonc%C3%A9_song\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Ave_Maria_(Beyonc%C3%A9_song)).
- Wikipedia. *Ave Maria (Schubert)*. [en.wikipedia.org/wiki/Ave_Maria_\(Schubert\)#Used_in_Fantasia_\(1940\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Ave_Maria_(Schubert)#Used_in_Fantasia_(1940)), accesat la 7 octombrie 2019.